

Szentpéteri Márton

ke114k 32

Természetbölcselet Erdélyben Apáczai pályájának kezdetén*

Előzetes megjegyzések Apáczai Csere János
kéziratosszerű természetfilozófiájának értelmezéséhez

Mint arról a *Magyar Encyclopaedia* előszavából is tudomást szerezhetünk, Apáczai Csere János bölcseleti ismereteinek első magvait – s egy majdan megírandó enciklopédia ötletét – elsőként minden bizonnyal kolozsvári tanára, Porcsalmi András ültette el a magyar enciklopédistában. Tíz „évvel ezelőtt, midőn Kolozsvárott tartózkodtam a humán tudományok kedvéért, és állandó szorgalommal követtem mindenekelőtt a nagy hírű és nagy tudású tanítónak, Porcsalmi András úrnak irányítását, gyakran megtörtént, hogy ez a kiváló és alapos képzettségű tudós messze-messze elkalandozott a mesterségek és tudományok magasztalásában, és néhányszor szívélyes közvetlenséggel megmutatta nekem ritka és mélységes műveltségének kitűnő tanújelét, azokat a jegyzeteket, amelyekben maga foglalt össze csaknem minden tudományt. Ugyanakkor pedig engem is őszintén buzdított, hogy idővel majd hasonlókat készítek. Szorgalmát bizonyos mértékben utánozni akarva, írásaiból sok részletet kezdtem kimásolni saját használatomra.”¹ Nem tudjuk pontosan, milyen kéziratokra utalhat itt Apáczai, de egyáltalán nem kizárt, hogy arra a főként Johann Heinrich Bisterfeld, kisebb részt Johann Heinrich Alsted, s igen kis részben az ifjabb Piscator műveinek másolatait tartalmazó kötet kézírataira is, amelyek – egy kötetben – ma is fellelhetők Kolozsvárt, az Akadémia könyvtárában, s amelyre legelőször Herepei János hívta fel a figyelmet – ennek

* Ez a cikk a Holland Királyi Akadémia posztdoktori kutatóintézetében (Netherlands Institute for Advanced Studies, NIAS) írt, Mellon-ösztöndíj támogatta tanulmányom vázlatát, itt most csak a legfontosabb hivatkozásokat jelzem. A tanulmány magyar nyelvű részletes változata az *Irodalomtörténeti Közleményekben* jelenik majd meg a közeljövőben. Korábbi verzióját előadtam az *International Society for Intellectual History* hetedik, Helsinkiben tartott, *Uses and Abuses of Reason* című konferenciáján, 2004 júliusában.

¹ Apáczai Csere János: *Magyar Encyclopaedia*. Sajtó alá rendezte Szigeti József. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1977, 75. Eredetiben: „Primum quod attinet est, quod quum decem retro annis Claudiopoli literarum humaniorum gratia commorarer, prae aliisque Praeceptore clarissimo doctissimoque viro D. Andrea Porcsalmio diligenter et assidue uterer, contigit soepe numero ut Vir eximie et profunde doctus, in artium et scientiarum encomia longe lateque evagaretur, praeclaraque rarae et reconditae eruditionis suae Monumenta (compendia videlicet disciplinarum fere omnium a se confecta) familiariter aliquoties privatim ostenderet, unaque ad simile

matematikai tárgyú kézírataival Victor Marian foglalkozott korábban, a magyar szakma pedig Tóth Sándor nyomán sokáig elveszettnek vélte azokat.² Herepei Porcsalmiról szóló cikke éppen Alsted egy kiadatlan enciklopédiavázlatának (*Usus praecipuarum partium Encyclopaediae*) zárlatából határozza meg az időt, amit a kolozsvári gondolkodó Gyulafehérvárt, a herborniak tanítványaként töltött el a Bethlen-kollégiumban.³ Az a tény, hogy Porcsalmi a kiemelt tanítványok köréhez tartozott – máskülönben hogyan is juthatott volna a professzorok becses kézírataihoz azokban az időkben, amikor még Bisterfeld volt Gyulafehérvár vezető oktatója? –, továbbá a kéziratok tanúsága arra sarkallhat bennünket, hogy Apáczai Csere értelmiségi pályájának indulásában meghatározó szerepet szánjunk a herborni bölcselek szellemi hagyatékának. Ezt a megállapítást természetesen csak megerősítik azok a jól ismert helyek a *Magyar Encyclopaedia* előszavában, ahol a magyar enciklopédista Bisterfeld és Alsted

cum tempore praestandum candide invitaret. Cujus diligentiam aliqua ex parte imitari volens multa ex ejus scriptis in meum usu transcribere coepi.” *Magyar Encyclopaedia, az az Minden igaz es hasznos Böltségnék szep rendbe foglalása és Magyar nyelven világra botsátása*. J. Waesberg, Utrecht, 1653 [1655], 2. sk. Itt, a szövegben a *Monumenta* szó nagybetűvel szerepel, ez esetleg arra utalhat, hogy Porcsalmi egy ilyen címen ma egyelőre nem fellelhető kéziratot kötetéről volt szó. Az sem kizárt, hogy ez a *Monumenta* nem más, mint a ma Kolozsvárt, az Akadémia könyvtárában őrzött Porcsalmi-kötet, erről lásd a következő lábjegyzetet.

² Herepei adatait lásd: Keserű Bálint (szerk.): *Adattár XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 2. (Apáczai és kortársai)* JATE-BTK, Budapest-Szeged, 1966, 298. sk; Marian, Victor: *Învățămîntul matematicelor în școlile superioare în Ardeal în veacul al XVII-lea ogîndit în manuscrisele contemporane*. In *Prima sesiune științifică de bibliologie și documentare, 15-16 decembrie 1955*. Editura Academiei, București, 1957, 200-301; uő: *Un manuscris ardelean de aritmetică din veacul al XVII-lea*. *Buletinul Universităților V. Babeș și Bolyai* [Cluj], 1957, ser. *Științele naturii*, vol. I, nr. 12, 83-89; uő - Popescu, Maria: *Manuscrisele geometriei și fizicii lui I. H. Bisterfeld*. *Studia Universității Babeș-Bolyai*, Kolozsvár-Cluj, Series I, Fasciculus I, 1959, Physica; uő: *Manuscrisele astronomiei lui Bisterfeld*. *Studia Universității Babeș-Bolyai*, Series Mathematica-Physica, Fasc. 2, Kolozsvár-Cluj, 1962, 113-122; Tóth Sándor: *Erdélyi matematikai kéziratok a 14-19. századból*. *Magyar Könyvszemle*, 1991, 181. sk; Viskolcz Noémi: *Johann Heinrich Bisterfeld (1605-1655) bibliográfia*. *Johann Heinrich Bisterfeld könyvtára*. Országos Széchényi Könyvtár - Scriptum, Budapest-Szeged, 2003, 31. sk; Szentpéteri Márton: *Az egyetemes tudomány eszméje Johann Heinrich Alsted erdélyi írásaiban*. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest, 2004 (doktori disszertáció, kézirat; a továbbiakban *Az egyetemes...*), 159, 168; Sipos Gábor (szerk.): *A Kolozsvári Akadémiai Könyvtár Régi Magyar Könyvtár-gyűjteményeinek katalógusa / Catalogul colecțiilor Biblioteca Maghiară Veche a Bibliotecii Academiei Cluj-Napoca*. Scientia, Kolozsvár, 2004, 133, 167, 342.

³ A szöveg kiadásán jelenleg a NIAS-ban dolgozom. Alsted *Hortulus artis inventivae suis areolis distinctus* című, szintén Porcsalmi másolatában fennmaradt, eddig közvetlenül sem ismert művének kiadását lásd: Szentpéteri Márton: *Alsted és Descartes „egy lapon”?* Kombinatorikus enciklopédia és karteziánus meditáció. In Gábor Csilla et al. (szerk.): *Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban*. Kolozsvár, megjelenés előtt.

alapvető szerepét méltatja pályájának kezdeteivel kapcsolatban. Az elkövetkező esztendőik kutatásainak tehát az eddigieknél sokkal alaposabban kell feltárnia, hogy a herborni enciklopédisták – Alsted, Bisterfeld és Comenius – valójában milyen bölcséleti hagyományt is képviseltek Erdélyben, s ettől Apáczai filozófiai álláspontja miben tért el, illetve miben nem.⁴ Ezen előzetes tanulmányban semmiképp sem töreksem e kérdést teljes mélységében megvizsgálni, e helyt ugyanis csupán arra vállalkozhatom, hogy vázlatos képet adjak Alstedék természetfilozófiai álláspontjáról, ez ugyanis az egyik legrelevánsabb feladat Apáczai eddig kiadatlan, *Philosophia naturalis* című kései kéziratának eszméletörténeti értékelésekor. Arra töreksem tehát, hogy vázlatosan rámutassak: a magyar enciklopédista honnan is indult, milyen megfontolások határozhatták meg természetbölcséletét a maga, Hollandiában esett „kartezianus fordulata” előtt.

Apáczai természetfilozófiai műveltségének első összetevői tehát mindenképpen a kolozsvári Porcsalmai Andrásnak a herborni természetfilozófiai kultúrát közvetítő kézírataiból, illetve a mester erre támaszkodó szóbeli tanításaiból, majd pedig Alsted műveiből, illetve magától a Gyulafehérvárt Apáczait tanító Bisterfeldtől származhattak. Mivel még Isaac Basire vezetőprofesszorsága idején is Alsted fizikájából tanultak Gyulafehérvárt a diákok, a *Systema physicae harmonicae* (Herborn, 1612), illetve annak második kiadása (ez szerepel tételesen Basire iskola-programjában: *Physica harmonica*, Herborn, 1616) mindenképp számottevő forrás a kérdés megítélésének szempontjából.⁵ Anélkül, hogy e mű részletes elemzésére kitérnék, annak csupán a legfontosabb bölcséleti előfeltevéseit és megfontolásait összegzem röviden. A korai alstedianus fizika mellett természetesen az 1630-ban megjelent, s már Bethlen Gábornak ajánlott *Encyclopaedia septem tomis distincta* fizikáját is azon források között kell számon tartanunk, melyek Apáczai gondolkodását Hollandia előtt meghatározták, ugyanígy a *Triumphus bibliorum* (Frankfurt, 1625) „szent fizikája” (sacra physica) is említést érdemelhet. Ezek a művek egyébként nagyarányú hasonlóságot mutatnak korai társukkal, a *Systema physicae harmonicae*val.⁶ Alsted fizikája alapvetően arisztotelianus megfontolásokat követ, ám azoknak mindenképp melanchtonianus értelemben vett verzióit, amennyiben azzal a Melanchtontól származó alapelvvel tart a mű szoros

⁴ Bán Imre a maga idejében hozzáférhető források alapján tett állításai ma már, az újabb nemzetközi és hazai kutatások fényében sok helyütt felülvizsgálatra, illetve kiegészítésre szorulnak. Lásd uő: *Apáczai Csere János*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1958, passim; uő: Comenius és a magyar szellemi élet. In uő: *Eszmék és stílusok*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976, 157–167.

⁵ Isaac Basire (ed.): *Schema primum generale sive forma studiorum Albensium*. M. Major, Gyulafehérvár, 1657. RMK II. 877/a. Az OSZK példánya a Bibliotheca Bodleiana példányáról – 8° Rank. 898. – készült reprint. A program ténylegesen: Schema sive Forma Studiorum Albensium. In *Schema*, i. m. 48 skk. A programról lásd Vargha Zoltán: *A gyulafehérvári főiskola 1657-iki szabályzata*. Nagy S. Nyomda, Budapest, 1907. (Művelődéstörténeti értekezések, 29.) [Doktori disszertáció]

⁶ Alsted fizikai nézeteinek mindmáig legjobb elemzését és a *Systema* részletes tárgyalását lásd: Červenka, Jaromír: *Die Naturphilosophie des Johann Amos Comenius*. Academia – Werner Dausinen, Prag–Hanau, 1970, 24–41.

rokonságot, amely szerint a peripatetikus fizikának a Genézis teremtés-történetével összhangban kell állnia – e megfontolás Alsted esetében elsősorban Bartholomäus Keckermann-nak a teológiát és a filozófiát harmonizáló törekvéseiből származtatható.⁷ Ez az igaz, keresztény, avagy kegyes bölcsélet az, amelynek jegyében Alsted a *Systema physicae harmonicae*ban a mózesi fizikát, a kabbalisztikus fizikát és a paracelziánus alapon álló kémiko-fizikát összhangba hozza a peripatetikus fizikával. E harmónia valódi sajátossága nem másban keresendő Alstednél, mint hogy a német enciklopédista természeti teológiára vonatkozó nézetei teljes összhangban állnak természetbölcséleti nézeteivel – rendkívüli leegyszerűsítésben ez azt jelenti végső soron, hogy a kegyes bölcsélet hívei számára a természetismeret az istenismeret egy legitim módjaként láttatható. Különösen szembeűnő ez a herborniak ismeretelméletében, jelesül a megismerés alapelveinek (*principia cognoscendi* vagy *cognitionis*) tárgyalásakor.

Richard Popkin a reneszánsz szkepticizmus kihívásával szemben fellépő, az új tudományt támogató új filozófia – így például a kartezianizmus – mellett döntő fontosságúnak tart egy, a szkepticizmussal szemben álló, bizonyos „harmadik erőt” is, amelyik a racionalizmus és az empirizmus módszereit eklektikus módon elegyíti a Biblia millenarista interpretációjával.⁸ John Dury, Samuel Hartlib, Joseph Mede, Henry More és mások mellett Comeniust is e szellemi mozgalom képviselőjeként mutatja be Popkin, s többek között a cseh egyetemes reformátor 1651-ben, Londonban kiadott *Naturall Philosophie Reformed by Divine Light or a Synopsis of Physis* című könyvére hivatkozva ismerteti a harmadik erő ismeretelméleti álláspontját.⁹ Comenius e művében az egyetlen igaz, kegyes és keresztény bölcsélet biztos forrásait az érzékelés, a tapasztalás és a Szentírás háromságában jelöli meg. Minden ismeretünk érzékelésből származik, az érzékelés hibáit az értelmünk, szellemünk tévedéseit pedig a Biblia korrigálja e sommás episztemológia szerint. E modell forrásaként Comenius Juan Luis Vivest, Francis Bacon és főként Tommaso Campanellát jelöli meg. Vivesnél tudomásom szerint ez a háromságos modell betű szerint nem lelhető fel, Baconnál is csak egy félreeső helyen találkozhatni vele a *De augmentis scientiarum*ban, s Campanellánál is hiába keressük a háromságos ismeretelmélet ilyen jellegű formuláját.¹⁰ Campanella

⁷ Lásd erről például Muller, Richard A.: *Vera Philosophia cum sacra Theologia nusquam pugnat: Keckermann on Philosophy, Theology, and the Problem of Double Truth. Sixteenth Century Journal*, Vol. XV/Nr. 3 (1984), 341–365; Van Zuylen, W. H.: *Bartholomäus Keckermann. Sein Leben und Wirken*. Eberhard-Karls-Universität zu Tübingen – Robert Noske, Tübingen-Borna-Leipzig, 1934 [doktori disszertáció]. Az Alstedre gyakorolt Keckermann-hatásról részletesen lásd Hotson, Howard: *Johann Heinrich Alsted. Between Renaissance, Reformation, and Universal Reform*. Oxford University Press, Oxford, 2000, 29 skk; 66–82.

⁸ Popkin, Richard H.: *The Third Force in Seventeenth-century Thought: Scepticism, Science and Millenarianism*. In *The Third Force in Seventeenth-century Thought*. Brill, Leiden – New York – Köln – København, 1992, 90. sk.

⁹ Popkin: i. m. 104. skk.

¹⁰ E kérdések megítélésben ma is irányadóak Comenius fizikájának a Kvačala-féle kiadásához írt jegyzetei. Lásd Kvačala, Jan et al. (eds.): *Veškeré spisy Jana Amosa Komenského*. 1. köt., Brno, 1914, 132–152; 153–167. [A továbbiakban *Veškeré spisy...*]

ugyanis elsősorban ontológiai értelemben beszél arról metafizikájában, hogy a világ *analogia Trinitatis*, és ismeretelméleti megfontolásaiban ezzel értelemszerűen összhangban marad ugyan, de nála a világot alkotó metafizikai primalitások a *potestas*, a *sapientia* és az *amor*, mely hármas egyébként – ez számos helyről kiderül, jelesül is a *De Sancta Monotriade* című teológiai okfejtésből – valóban tökéletes összhangban áll a Szentháromsággal.¹¹ Nyilván ez a tény adott Comeniusnak okot arra, hogy némi csúsztatással elsősorban Campanellára – illetve az ő műveit Németföldön publikáló Tobias Adamira – történő hivatkozással mondja ki: őket követve teszi minden bölcsélet és megismerés forrásává az érzékelés, az értelem és a Biblia szentháromságát.¹²

Hogy a fent említett újitóknál nem található meg explicite a Comenius emlegette ismeretelméleti formulát, nem meglepő, hiszen e modell tényleges forrása nagy valószínűséggel Comenius herborni mesterének, Alstednek az életművében keresendő. Ezen állítás megerősítéséül szolgálhat egy fontos tény, amit Popkin nem vett figyelembe, nevezetesen: Comenius fizikájának angol verziója immár a mű sokadik kiadása volt. A *Physicae ad lumen divinum reformatae synopsis, philodidacticorum et theodidacticorum censurae exposita* először 1633-ban, Lipcsében jelent meg. A mű előszava Alstedet dicsérő szakaszában főként az 1625-ben megjelent *Triumphus bibliorum*ot emlegeti, de, mint azt cseh tudósok már régóta világossá tették, Comenius természetbölcséleti koncepcióinak kialakulásában Alsted herborni fizikai előadásai s az ezeket összegző *Systema physicae harmonicae* játszott döntő szerepet.¹³ Igaz ugyan, hogy ebben éppen nemigen található meg a háromságos ismeretelméleti modellt, de Alstednek a nagy teológiai és filozófiai enciklopédiákat előkészítő korai publikációiban, így például az 1615-ös *Theologia naturalis*ban, már igen.¹⁴ A modell teljes körű kifejtésével találkozunk az 1630-as enciklopédia *praecognitájában* is, amely szintén évekkel Comenius fizikája előtt látott napvilágot, arról nem is beszélve, hogy a *praecognita* Vives-re, Giacompo Zabarellára, s főként Keckermannra támaszkodó elméletét Alsted már 1612-ben megjelentette a *Philosophia digne restituta*ban.¹⁵ Az Alstednél kifejtett ismeretelméleti modell lényege, hogy minden ismeretünk princípiumainak normája vagy fundamentuma a „tapasztalat” (*experientia*), a „természet világa” (*lumen naturae*) – másképp: a „helyes észjárás” (*recta ratio*) –

¹¹ Di Napoli, Giovanni: *Tommaso Campanella, filosofo della restaurazione cattolica*. CEDAM, Padova, 1947, 457. sk. Szentpéteri: *Az egyetemes...*, 153. sk.

¹² „Et primo quidem tria philosophandi principia cum Campanella eiusque felici interprete Tobia Adami statuimus sensum, rationem, Scripturam”. *Veškeré spisy...*, 156.

¹³ „Quaecunque enim materia tractanda est, semper Scriptura suppeditat vel normam, vel dicta, vel exempla, ut satis clare Iohannes Henricus Alstedius (praeceptor olim honorandus) in Triumpho suo Biblico ostendit, pluraque omnino accurata diligentia detegi possunt.” *Veškeré spisy...*, 160. sk; Cervenka: i. m.

¹⁴ Alsted: *Theologia naturalis*. Anton Humm, Frankfurt, 1615, 5. skk.

¹⁵ Alsted: *Encyclopaedia*. Repr., ed. Wilhelm Schmidt-Biggemann, Stuttgart – Bad Cannstatt, 1989 [Ch. Corvinus, Herborn, 1630], 53. skk, 76. sk; uő: *Philosophia digne restituta: quator praecognitorum philosophicorum complectens*. Ch. Corvinus, Herborn, 1612.

és a „Szentírás” (*sacra scriptura*) együttesen. E három norma vagy forrás az egylényegű Szentháromság három személye közötti kapcsolatok mintájára viszonyul egymáshoz, ám lényegében e normák a Comeniusnál már idézett módon támogatják egymást minden megismerés során. Az ágostoni ihletésű modellt a következőképp lehet egyszerűen összefoglalni: a tapasztalat azt tapasztalja, amit az értelem megért, s amit a Biblia ígéje hirdet; az értelem azt fogja fel, amit a tapasztalat tapasztal, s a Biblia ígéje hirdet; a Biblia ígéje pedig többek között azt hirdeti, amit a tapasztalat tapasztal, az értelem pedig megért. És persze mindazt, amit nem tapasztalhatunk, vagy értelmünk nem foghat fel maradéktalanul. A tapasztalat tehát nem tapasztalhat olyasmit a természet könyvében, ami a kinyilatkoztatással nincs összhangban, s az értelmünk sem fogadhat el olyasmit, ami a Szentírással ellentétben áll. A tapasztalat Alstednél – Keckermann nyomán – alapvetően arisztotelianus értelemben, a *sensus, observatio, experientia* és *inductio (epagógé)* sorrendjében működik. A természet világát, avagy a helyes észjárást Alsted a protestáns skolasztika konvencionálisnak mondható formájában tárgyalja. Aquinói Szent Tamás hármass felosztása – *recta ratio scibilium, recta ratio agibilium* és *recta ratio factibilium* – köszön vissza például az 1630-as enciklopédiában: a helyes észjárás spekulatív-teoretikus formája az *intelligentia*, az erkölcsös cselekvéseinket meghatározó értelmi döntések területén a *lex naturae* meghatározó, amelyet a *synthesis* őriz meg, s a „lelkiismeret” (*conscientia*) szolgál. Alkotó szellemünk pedig az *intelligentia poetica*. Az *experientiára, recta ratio*ra és *Sacra scriptura*ra épülő háromszatú képlet rendre ismétlődik Alsted és Bisterfeld erdélyi műveiben is, mind a kéziratban – így Porcsalmi András másolatában – fennmaradt, mind pedig a posztumusz kiadott változatokban. Lényegében ugyanez a képlet határozza meg tehát Comenius Popkin emlegette fizikáját is, amit egyébként a cseh egyetemes reformátor el is küldött Erdélybe mesterének, Alstednek, közvetlenül a megjelenés után – hatása például a *Prodromus religionis triumphantison* egyértelműen látszik –, s tudjuk, Bisterfeld is olvasta ezt a példányt.

Mint arra Bán *Comenius és a magyar szellemi élet* című tanulmányában már korábban is felhívta a figyelmet, Apáczai eltért e modelltől.¹⁶ Így például a *De studio sapientiae*ban is, ahol sajátos „vel, vel” logikával a herborniaknál markánsabban választja el a természet fényében, illetve a kegyelem avagy a Biblia fényében megismerhető dolgok világát.¹⁷ Apáczai a *sola scriptura* elvéből egyértelműen vezeti le azt az állítást, hogy a Biblia az üdvösséghez szükséges dolgok megértésében elegendő önmagában, ám a filozófia területén nem elsődleges forrás.¹⁸ Sőt, megfordítja a bibliai enciklopédizmus elvét – melyet például Alsted *Triumphus biblicorum*ából ismerhetett. Alsted alapvető célja volt, hogy cáfolja azon kortárs nézeteket, melyek szerint a Biblia haszontalan a filozófia

¹⁶ Lásd Bán: i. m. 161; uő: *Apáczai...*, 482. sk.

¹⁷ „At vero quum res ita sint comparatae, ut vel lumine naturae vel gratiae a nobis cognoscantur”. Oratio de studio sapientia. In *Magyar Encyclopaedia*, 416.

¹⁸ „Ut namque verum sit, scripturam sufficientem sibi esse, adeo ut non debeat quis aliunde ipsi lucem inferre sed efferre: verius multo est illud intelligendum tantummodo de rebus ad salutem necessariis.” Apáczai: i. m. 417. sk.

szempontjából.¹⁹ Bisterfeld – a *Magyar Encyclopaedia* előszava szerint – Apáczai tanáráként már arról szólt, hogy enciklopédikus műveltség nélkül nem lehet érdemben megérteni a Bibliát.²⁰ Apáczai ez utóbbi állítást teszi még egyértelműbbé. Ezzel tulajdonképpen enciklopédikus igényű bibliatudományról szól, s nem olyan bibliai enciklopédiáról, amely a Biblia filozófiai-tudományos relevanciáját bizonyíthatná.²¹ A természet, illetve a kegyelem fényétől meghatározott tudásformák közötti határozott különbségtétel igazán egyértelműen majd csak a *De mente humana*-ban fogalmazódik meg, ahol Apáczai az *accommodatio* Hollandiában megismert karteziánus értelmezése szerint egyértelműen kimondja, hogy a Biblia kinyilatkoztatása – hiszen *scriptura humane loquitur* – a kinyilatkoztatás célközönségének szellemi igényeihez mérten szól, ezért – hacsak állításai szorgos kutatással a természet könyvéből nem igazolhatóak – az nem tekinthető a tudomány és a filozófia forrásának. Ez az *accommodatio* meglehetősen radikális értelmezése, igaz, messze még az az idő, amikor Spinoza odáig jut el az alkalmazkodás elvének radikális szekularizációjában, hogy a Bibliát csupán a zsidó nép egy adott korszakának történeti forrásaként olvassa, s így lényegében annak minden vélt egyetemes jelentését kétségbe vonja.²²

Apáczai hollandiai tanulmányainak következtében természetesen nem maradtalanul távolodott el a herborni hagyománytól. Sajátos eklektikájára mi sem jellemzőbb például, mint hogy a *De studio sapientiae*-ban és a *Philosophia naturalis*-ban is visszaköszön a *sensus-observatio-experientia-inductio* bizonyára a herborniaktól tanult arisztoteliai képlete, s nyoma sincs annak, hogy Apáczai az indukciót – Alstedéktől eltérő módon – valaminő Bacont követő módon értelmezné.²³ Ugyancsak sokatmondó ebből a szempontból, hogy Apáczai a

¹⁹ Lásd a *Triumphus* perorációját: „Eant nunc delicati philosophiae gentilis amatores an pertinaces admiratores, iidemque sacrorum Bibliorum profani contemptores, et dicant, nihil philosophiae profundioris in sacro isto codice occurrere. Perfecto haec nostra delineatio abunde satis erit ad illos convincendum, inque viam rectam reducendum. Quod si lineamenta ista, quae ego primus ita duxi, amplificentur, magis magisque patebit verum esse illud nobis familiare: Non est liber nisi scriptura sacra. Qua quidem sententia hunc triumphum obsigno, Deum precatus, ut verbi sui lucem clementer in his turbis conservet, ad nominis sui gloriam, et animae salutem, per Dominum nostrum Iesum Christum, Amen. Finis.”

²⁰ „Sacram scripturam scilicet sine mediocri Encyclopaediae totius cognitione, neminem feliciter interpretari posse: Nihil utilius ad solidam eruditionem perveniendi, nulla[ue] via compendiosior, concatenata omniu[m] rerum delineatione compendiisq[ue] artium omnium memoriae mandatis.” *Magyar Encyclopaedia*, 2^v.

²¹ A témáról általában lásd Sheenan, Jonathan: From Philology to Fossils: the Biblical Encyclopaedia in Early Modern Europe. *Journal of the History of Ideas*, 64. évf., 2003/1, 41–60.

²² Az *accommodatio*ról lásd Funkenstein, Amos: *Theology and the Scientific Imagination from the Middle Ages to the Seventeenth Century*. University Press, Princeton, 1986, 213–221.

²³ Lásd *Oratio...*, 426; *Philosophia naturalis Cl. Joh. Cberi Apaci SS. Th. doctoris, ejusdemque et philosophiae naturalis in Collegio Claudiopolitano Reformatorum professoris ordinarii. In usum ejusdem collegii. Anno M. DC. LX.*, 8. A kézirat leírását lásd: Bán: *Apáczai...*, 522–536.

*Philosophia naturalis*ban az emberi elme működésének ismertetésekor ugyan a *perceptio-judicium* felosztásból származó *judicium* fogalmát már minden jel szerint Regius *Fundamenta physices*éből veszi, ám a *judicium* tárgyalásakor mégis jelentősen eltér a Regiusnál olvasható, meglehetősen szekuláris modelltől. Itt ugyanis visszatér a sokkalta konzervatívabb *lex naturae* skolasztikus formulája, igaz, nem maradéktalanul abban a megszövegezésben, ahogyan a magyar enciklopédista azt először Alstedéknél olvashatta, hiszen Apáczaik közvetlen forrása ezúttal Amesius *De conscientia*ja.²⁴ A puritán teológus, William Ames morál- filozófiai fejtegetéseinek hátterében azonban a protestáns skolasztika ugyanazon ismeretelméleti megfontolásai állnak, mint a herborni episztemológia *recta ratióra* vonatkozó kitételeinek esetében, az Amesius nézetei iránti fogékonyság tehát magyarázható Apáczaik korai szellemi tájékozódásának természetével is. Ugyancsak figyelemre méltó, ahogy Apáczaik enciklopédiájában kritika nélkül veszi át Regiustól – ezúttal a *Philosophia naturalis*ból – a sóra, kénre és higanyra épülő paracelziánus elemtant, amelyet ugyancsak a herborniaktól ismerhetett meg először, így például a korábban már említett *Systema physicae harmonicae*ból.²⁵ A herborniakhoz képest azonban fontos különbség, hogy Regius, illetve Apáczaik már nem a világ *analogia Trinitatis* mivoltának bizonyítására mozgósítják a paracelziánus elemtant, miként Alsted tette például a *Prodromus religionis triumphantis* trinitológiai fejtegetéseiben, vagy amiképp Comenius is a maga fizikájában.

Mindamellettt tehát, hogy az Apáczaik ért kartéziánus hatások alapos megértésére törekszünk, legalább ugyanilyen fontos minél pontosabban látnunk, milyen szellemi klímából indult el enciklopédistánk hollandiai peregrinációjára. Apáczaik Csere János filozófiájának sajátos eklektikáját ugyanis csakis ekképp lesz módunkban gondosan értelmezni és megérteni.

²⁴ *Philosophia naturalis*, 8. sk; Regius, Henricus: *Fundamenta physices*. L. Elzevir, Amsterdam, 1646, 286.

²⁵ Regius: *Philosophia naturalis*. L. Elzevir, Amsterdam, 1654, 186. Ezen észrevételért Laczházi Gyulának vagyok hálás.